

2 Karaktärisering av kyrkoanläggningen

2.1 Kyrkomiljön

Håtuna medeltida kyrka ligger i en vidsträckt odlingsbygd med ett ålderdomligt och välbevarat vägnät. Bygden domineras av herrgårdar med lång historisk tradition. Övrig bebyggelse i trakten utgörs av fler välbevarade gårdar och torp med till stor del äldre karaktär. Området utgörs av riksintresse för kulturmiljövården enligt Miljöbalken.

Kyrkan ligger väl synlig i landskapet och omges av en öppen jordbruksbygd. Intill kyrkan har ett mindre sockencentrum vuxit upp av vilket bl a den gamla prästgården, kyrkskolan och brandstationen finns kvar. Prästgården, numera privatbostad, ligger strax norr om kyrkan och omges av en gammal trädgård med höga lövträd. Prästgården omfattas av en äldre prästgård från 1700-talet, en senare mangårdsbyggnad uppförd år 1804 samt kommunens enda bevarade tiondelada. Väster om kyrkan ligger prästgårdens f d ekonomibyggnader, en arbetarbostad från 1930-talet samt en liten brandstation från år 1934. Öster om kyrkan ligger den gamla kyrkskolan från år 1858, tillbyggd under 1900-talet. Kyrkskolan används idag som församlingshem och kyrkvaktmästarbostad och kallas Håtunagården.

Den medeltida gråstenskyrkans kyrkogård omgärdas av en ålderdomlig bogårdsmur och en praktfull trädkrans. Klockstapeln står sedan år 1735 på en höjd sydost om kyrkan, som i äldre tid möjligen varit en tingsplats.

Under medeltiden hade kyrkan ännu vattenkontakt med Mälaren genom Håtunaviken som sträckte sig längre in i landet än nu. Vid viken, nordost om kyrkan, låg vid tiden den betydelsefulla kungsgården Håtuna.

2.2 Kyrkan

Den första stenkyrkan i Håtuna uppförs under slutet av 1100-talet eller omkring 1200 som en gårdskyrka till kungsgården. Kyrkan var utformad som en romansk enskeppig stenkyrka, troligen försedd med ett smalt absidförsett kor och ett försvarsbetonat torn, vilket var vanligt på kyrkor initierade av kungamakten.

När Håtuna gård år 1311 avyttras till Uppsala domkyrka efterträdde ärkebiskopen konungen som ägare till gården. Kyrkan blir då häradskyrka, vilket möjligen kan ha samband med att en ny kyrka strax därefter byggs.

Den nuvarande kyrkan byggs omkring åren 1300-1324, varvid den gamla kyrkan i huvudsak rivs. Av den äldre kyrkan finns mindre murpartier kvar i den nuvarande kyrkans nordvästra hörn och i dess västra gavel.

Håtuna kyrka är uppförd som en salkyrka med långhus och rakavslutat kor av gråsten. I söder ansluter ett under 1400-talet tillbyggt vapenhus av tegel. Sakristian i norr och vapenhuset i väst, båda av tegel, byggdes till under 1870-talet. På kyrkans norra sida är två strävpelare av tegel tillfogade kyrkan under tidigt 1800-tal.

Håtuna kyrkas nuvarande utseende kom till stor del till vid en större restaurering under åren 1873-74 under ledning av arkitekten Adrian Peterson. Restaureringen utfördes i andan av tidens moderna nygotiska restaureringar. Bl a uppfördes det nya vapenhuset och den nya sakristia av tegel med nygotiskt formspråk. Kyrkans puts avlägsnades och gråstensmurverket

blottades och försågs med en rosa fogning. Fönsterna försågs med masverk av gjutjärn. Interiört utfördes en ny fast inredning i nygotisk stil.

Det under 1400-talet tillbyggda vapenhuset har blottade tegelmurar med synliga spår efter en tidigare puts. Teglet är av medeltida storlek och lagt i munkförband. Blinderingarna i form av ett kors, rundlar och ett horisontalband i det södra gavelröstet är typiska för byggnadstiden. Vapenhusets portal är rundbågig, tvåsprångig och försedd med en dörr från 1700-talet klädd med rombiskt ställd panel med gångjärn och järnring med drakhuvuden av medeltida ursprung.

1870-talets vapenhus och sakristia har oputsade tegelmurar och är försedda med krön i nygotisk stil på gavelröstena och blinderingar med ett nygotiskt formspråk. 1870-års vapenhus omändras till begravningskapell år 1920 då ingången sattes igen med tegel.

I sakristian ingår, i de östra och norra murarna, murrester efter en äldre riven sakristia. I sakristians fönster sitter masverk av kalksten från 1300-talet som tidigare utgjort kyrkans korfönster. I kyrkans norra mur finns spår av en igensatt portal som ledde till en tillbyggnad intill 1300-talets sakristia. Av 1300-talets sakristietillbyggnad finns grundmurar kvar under mark.

Kyrkans fönsteröppningar är försedda med gråmålade masverk av gjutjärn och tegelomfattningar tillkomna 1873-74. Vid tiden vidgades fönstrena och ett runt fönster togs upp i västra gavelröstet. Fönsteröppningarnas solbänkar av tegel har målade fog och är försedda med svartmålade plåtbleck. Fönstrens blyinfattade antikglas kom till år 1946. Korfönstret är sedan år 1920 invändigt igenmurat.

I östra gaveln, under korfönstret, finns två mindre öppningar, med sandstensomfattning, försedda med järnluckor. Öppningarna leder till en gravkammare under koret och tillkom troligen under 1600-talet då den anlades.

Samtliga tak är sadeltak täckta med spån, undantaget 1870-talets vapenhus som är täckt med svartmålade järnplåt. Vindskivor är utförda av trä med kraftig profilering i nederkant. Långhusets nockar kröns av vindflöjlar av järn med årtalen 1738 och 1904 urstansade. Trots fler reparationer av kyrkans takkonstruktioner har taket i stort sett bibehållit sin medeltida konstruktion.

Interiört täcks långhuset av kryssvalv med helstensribbor på flersprångiga väggpilastrar. Valven slogs vid 1400-talets mitt och är troligen samtida med vapenhusets uppförande. Innan tegelvalven slogs hade kyrkan ett trätunnvalv vars bärkonstruktion finns bevarad på vinden.

I långhusets sydvästra hörn finns en trappa till vinden byggd under 1400-talets mitt. Ingången från långhuset är igenmurad men ingång till trappan finns från orgelläktaren.

Kyrkorummet och vapenhusets valv och väggar är försedda med kalkmålningar, troligen tillkomna vid 1400-talets mitt. Dateringen grundar sig bl a på en målning av ärkebiskop Jöns Bengtsson Oxenstiernas vapen vars ämbetslid inföll under åren 1448-67. Kalkmålningarna utgörs av dekorativa och figurala motiv. Ornamentikens utformning visar på att målningarna tillhör den sk Tierpsgruppen. Målningarna överkalkades år 1763 med togs fram och restaurerades år 1921.

Även rester finns efter ett äldre kalkmåleri troligen tillkommet under 1300-talets förra hälft. Måleriet finns kvar i en kvadernmålning i långhusets sydportal, kring det igenmurade korfönstret samt några konsekrationsskors.

Den fasta inredningen är i huvudsak utförd vid 1873-74 års restaurering. Den nya bänkinredningen, predikstolen och läktaren utfördes då i en enhetlig nygotisk utformning efter ritningar av arkitekten Adrian Peterson. Den nygotiska inredningen har senare förenklats genom att bänkarnas gavelöverstycken tagits bort, men även genom ändring av predikstolen och altarringen. Den fasta inredningen är genomgående marmoreringsmålade i grått.

I predikstolens spetsbågiga nischer är sex friskulpturer av ek, härrörande från kyrkans medeltida altarskåp, placerade. Av kyrkans åtta bevarade skulpturer från altarskåpet förvaras de återstående två fristående i kyrkan. Skulpturerna är troligen utförda omkring år 1450 av en svensk mästare utförd med tyska förebilder. Predikstolens ursprungliga utformning har ändrats såtillvida att korgens ursprungliga kantiga form har ändrats till en rektangulär form och står sedan år 1920 på ett murat underrede. Tidigare stod en Mosesskulptur, nu placerad i kyrkans västra del, som stöd för predikstolen. Skulpturen har troligen ingått som en del i en äldre predikstol från tiden omkring 1690.

Även orgelläktaren är utförd på 1870-talet efter ritningar av arkitekten Adrian Peterson. Läktarbarriären är utförd med spetsbågiga nygotiska motiv. På undersidan av läktaren finns spår av grisaillemålningar i barock utförda omkring år 1700, bevarade efter en äldre läktare. Orgelns fasad har pilasteromramade fält och är gråmålad med förgyllda ornament och härrör från en orgel byggd av P.Z. Strand år 1821. Den nuvarande orgeln är byggd år 1925 av firman E. A. Setterquist & Son, Örebro.

Altaruppsatsen, som sitter i det igenmurade korfönstret, är utförd av snidat trä med rik utsmyckning i barock stil. I dess mitt sitter en oljemålning framställande Kristus på korset med sörjande Maria och Johannes. Uppsatsen kom till år 1674 och är troligen utförd av en stockholmsverkstad. Altaret utgörs av ett betsat enkelt träaltare. Altarringen med raka fyllningar och fasade hörn tillkom år 1919.

Sakristians ingång från koret är tvåsprångig och spetsbågig. Dörren är järnbeslagen och försedd med en medeltida ring. Över ingången är kyrkans triumfkrucifix upphängt. Krucifixet är utfört av ek, troligen av en svensk mästare under 1300-talets slut. Korset avlutas med runda plattor där evangelistsymbolerna har varit målade.

Sakristian har vitputsade tunnvalv av tegel och vitputsade väggar. I fönsterna sitter de f d korfönsternas masverk av kalksten. De inre bågarna utgörs av omålade ekbågar.

Vapenhuset uppfört vid 1400-talets mitt har kryssvalv försedda med kalkmålningar från byggnadstiden. Portalen in till långhuset är tvåsprångig och spetsbågig och försedd med kalkmålningar hörande till det äldre måleriet från 1300-talets början. Dörren av oljade furubrädor sattes in år 1919. I vapenhuset står en stor runsten hittad i Norränge.

1870 års vapenhus, med ingång från långhusets västra gavel, är år 1919 ombyggt till begravningskapell. Numera används rummet i den kyrkliga verksamheten för mindre samlingar. Rummet har ett trätunnvalv tillkommet vid 1919 års ombyggnad. Taket och tunnvalven är försedda med dekormålningar, bl a en kristusframställning, utförda av

kyrkoherden A. Rydeman vid samma tid. Rummet är försett med ett altare utfört av dekorativt lagt tegel.

Samtliga golv i kyrkan är tegelgolv med undantag för bänkkvarterens trägolv samt trägolvet innanför altarringen. I långhusets gång och kor är kalkstenshällar ilagda.

Under kyrkans kor finns en gravkammare kallad den Berendes-Sparreska gravkammaren. Över kammaren som anlades av friherre Berendes under 1600-talet ligger en medeltida gravhäll, senare vänd och försedd med ny inskrift.

Kyrkans dopfunt är ett gotländskt arbete från 1200-talets mitt eller senare hälft. Cuppan är tillverkad av en godronnerad, rödaktig gotlandskalksten med fyrpassformad cuppa medan foten är av sandsten. Dopfuntens cuppa kasserades på 1700-talet med återkom till kyrkan och ställdes upp år 1920. Foten har sannolikt hört till en äldre dopfunt från omkring år 1200.

Nummertavlan, i form av en sköld, härrör från 1800-talet och har tidigare används som hatthängare på Aske herrgård. Kyrkan är i övrigt rikt smyckad med snidade, dekorativa epitafier och begravningsvapen över traktens adliga personer, typiska för 1600-talets stormaktstid.

2.3 Kyrkogården

Kyrkogården omgärdas av en bogårdsmur av vald och kluven gråsten. Muren är uppförd under perioden 1785-1803 och ersatte då en äldre mur omgivande en mindre kyrkogård än idag. I bogårdsmurens norra sträckning är ett runstensfragment inmurat som tidigare legat som tröskel i dörren mellan vapen- och långhus. Runt muren växer en trädkrans utgjord av främst stora lindar och lönnar varav en del troligen är planterade år 1851.

Bogårdsmuren har två ingångar. Ingången i norr är försedd med oputsade grindstolpar av tegel uppförda år 1849. Grindarna av järn är tillverkade av en smed vid namn Hjort i Uppsala samma år. Vid sidan av grindstolparna leder en gångtrappa i muren till kyrkogården som var avsedd att användas när grinden var låst. Ingången i söder utgörs av en stiglucka av tegel.

På kyrkogården finns ett flertal kvarvarande äldre gravvårdar omgärdade av stenram eller järnstaket.

Vid den östra bogårdsmuren är en minneslund anlagd år 2001. Minneslunden är lagd med smågatsten i en rundel omgiven av vintergröna växter.

2.4 Stiglucka

Stigluckan i sydöstra hörnet är uppförd som avslutning på en omfattande reparation av den äldre bogårdsmuren under åren 1691-92.

Stigluckan är byggd av tegel med enstaka gråstenar i sockeln och på sidorna. Tegelmuren har blinderingar i form av horisontala band och rektangulära fält och avslutas upptill med en slätputsad och vitt avfärgad profilerad taklist. Ingången är korgbågig och portgången försedd med ett putsat och vitt avfärgat valv. Stigluckans tak har en karnissvängd form och är täckt med spån.

Portarna till stigluckan är på utsidan klädda med svarttjärad kraftig panel i rombiska fält. Portarna är försedda med vridna dörringar, möjligen av medeltida ursprung.

2.5 Klockstapel

Klockstapeln ligger på en höjd en bit söder om kyrkan. Klockstapeln är uppförd under åren 1735-37 av en byggmästare vid namn Stenius och har en brädpanelad rödfärgad nedre del och svarttjårat torn. Taket utgörs av en spånklädd karnissvängd huv med lanternin och spira.

2.6 Kulturhistorisk karaktäristik och bedömning

Kyrkoanläggningen utgör med sin medeltida kyrka omgärdad av ålderdomlig bogårdsmur och trädkrans, kyrkogård med fler bevarade äldre gravvårdar och stiglucka från 1600-talet en synnerligen väl sammanhållen miljö.

Håtuna kyrka har ändrats och byggts till i etapper men bevarar i huvudsak sin plan från 1300-talets början. Med sin bevarade plan, tillbyggnad av vapenhus under 1400-tal och spåntäckta tak utgör kyrkan ett välbevarat exempel på en uppländsk medeltida kyrka.

Kyrkan har en medeltida framtoning med sitt murverk och spåntäckta tak. Det nuvarande utseendet med blottat murverk och oputsade tillbyggnader samt fönstrens gjutjärnsbågar och tegelomfattningar är tillkomna vid en nygotisk restaurering under 1870-talet. Sakristian och vapenhuset som tillfogades vid tiden smälter med sitt tegelmurverk och bevarade nygotiska utformning väl samman med 1300-talskyrkan och utgör en värdefull årsring i kyrkans historia.

De kalkmålningförsedda väggarna och valven i lång- och vapenhus bidrar till kyrkans medeltida karaktär och skapar ett estetiskt kyrkorum med stora upplevelsevärden samt är ovärdeliga ur ett konsthistoriskt perspektiv.

Endast delar återstår av 1870 års enhetliga nygotiska fasta inredning, då den förenklats eller ersatts vid 1919-1920 års restaurering.

Att särskilt tänka på vid användning och förvaltning av kyrkoanläggningen och byggnaderna

- *Kyrkans medeltida murverk och valv i långhus och vapenhus utgör i sig ett ovärderligt byggnadshistoriskt dokument.*
- *Kyrkans spåntäckta tak är idag ett sällsynt taktäckningsmaterial.*
- *Kyrkans nuvarande utseende, med blottat murverk i 1300-talskyrkan och 1400-talets vapenhus, tillbyggnader av tegel i nygotisk stil, spetsbågiga fönster med tegelomfattningar och gjutjärnsbågar, är tillkommet vid en restaurering under 1870-talet och utgör ett exempel på sin tids framställning av en medeltida kyrka och har ett restaureringshistoriskt intresse.*
- *Kyrkorummet och vapenhusets valv, slagna och dekorerade med kalkmålningar under 1400-talet samt bevarat 1300-talsmåleri utgör ovärdeliga dokument över sin tids måleri och är av stort konsthistoriskt värde.*

- *Bärkonstruktionen till 1300-talets ursprungligen tunnvalvda trätak, bevarad på kyrkans vind, är en sällsynt konstruktion bevarad från medeltiden. Konstruktionen vittnar om en gången tids byggnadskonst och har ett byggnadshistoriskt värde.*
- *Sakristians masverkfönster av kalksten från 1300-talet, ursprungligen kyrkans korfönster, är ett ovanligt inslag i upplandskyrkorna och har ett arkitekturhistoriskt värde.*
- *Kyrkogårdens äldre bogårdsmur med stiglucka, äldre träd i trädkransen samt kvarvarande äldre gravvårdar med ålderdomlig hägnad som vittnar om en gången tids kyrkogårdskonst, bidrar till den sammanhållna miljön och har ett stort miljömässigt värde.*

2.7 Källor, litteratur och övriga uppgifter

Bonnier, Ann Catherine, Kyrkorna berättar, Upplands Kyrkor 1250-1350, Uppsala, 1987

Tuulse, Armin, Sveriges kyrkor, Håtuna, Håbo-Tibble och Kalmar kyrkor, Volym 94, Stockholm, 1962

Tuulse, Armin, Upplands kyrkor 71, Strängnäs, 1972

ATA

Riksantikvarieämbetet, Bebyggelseregistret
Stockholms läns museum, Aktarkivet